

УДК 355.318.2(=161.1)(497.1)"1943"
341.322.5(497.1)"1943"
94(497.1)"1943"
355.48(497.1)"1943"

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2024.1.sto.91-118>

Оригинални научни рад/Original scientific paper

Примљен/Received: 6. 2. 2024.

Прихваћен/Accepted: 26. 3. 2024.

Александар СТОЈАНОВИЋ

Институт за новију историју Србије, Београд

acas109@gmail.com

Злочини Прве козачке дивизије у НДХ 1943. године: перспектива жртава, хрватских војних и цивилних власти*

Апстракт: На територији Југославије током Другог светског рата у саставу немачких оружаних снага деловао је и један број козачких формација, чије су кретање и борбена дејства већ били предмет интересовања научне историографије и публицистике. Насупрот већини објављених радова, који се углавном ослањају на војне изворе немачког порекла и у средишту интересовања имају распоред и оперативна дејства против партизана, овај рад настоји да пружи другачију перспективу и активност Прве козачке коњичке дивизије на простору Независне Државе Хрватске (НДХ) прикаже из угла оштећених цивила и хрватских власти. Ова перспектива недвосмислено осликава Козаке као бескомпромисне и изузетно ефикасне борце против комуниста и устаника, али и као недисциплиноване насилнике који готово у свакој прилици иза себе остављају траг ратних злочина: пљачке, убиства, силовања и малтретирања цивила. Рад се највећим делом базира на необјављеним историјским изворима похрањеним у Војном архиву и Архиву Југославије.

Кључне речи: Козаци, Прва козачка (коњичка) дивизија, НДХ, злочини, антикомунизам, Хелмут фон Панвиц

Увод: Козаци и њихово ангажовање у склопу Вермахта

У историографији је већ много писано о козачким снагама на простору Југославије, њиховој бројности, величини и распореду формација,

---

* Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада Института за новију историју Србије у 2024. години бр. 451-03-66/2024-03/200016 од 5. 2. 2024.

униформама и наоружању које су користили.¹ Страни аутори углавном су, у нешто ширем контексту, сагледавали њихову ефикасност у борби против партизанских одреда, обрађивали биографије истакнутијих козачких официра, односе између ових формација, немачких официра и команде немачке оружане силе. У југословенским и српским историографским нративима веома је честа појава да се злочини припадника Прве козачке коњичке дивизије, који су у средишту пажње овог рада, уопштено подводе под „активност белогардејаца“ или „злочине белогардејаца“, а било је случајева, чак и у најновије време, да се о њиховим злочинима пише као о немачким ратним злочинима, заправо, без икаквог помињања козачке одговорности.² Уз све наведено, важно је истаћи и да теме из Другог светског рата, а посебно питања колаборационизма или отпора окупатору (1941–1945) представљају значајан фактор у узајамној перцепцији Срба и Руса, што додатно даје на значају и актуелности теме овог рада.³

Козаци представљају слободне заједнице војника, најчешће коњаника, чији корени сежу у средњи век, а територијално су пореклом везани за простор јужне Русије, јужне Украјине и Кавказа. Током векова, развијали су сопствени идентитет и углавном служили као коњица у Руском царству, заузврат бивајући ослобођени обавезе плаћања пореза. У Руској револуцији и Грађанском рату који су уследили, већина Козака заузела је антибољшевички став, због чега су се, поражени у рату, многи од њих нашли у расејању у међуратним годинама. Сматрани су, не без разлога, једним од најогорченијих непријатеља комунизма и Совјетског Савеза.⁴

1 David Littlejohn, *Foreign Legions of the Third Reich*. Vol. 4, (R. James Bender Publishing, 1987); Samuel J. Newland, *Cossacks in the German Army, 1941–1945*, (London: Routledge, 1991); Сергей Дробязко, Андрей Карашук, *Восточные легионы и казачьи части в Вермахте*, (Москва: АСТ, 2000); Петр Крикунов, *Козаки Между Гитлером и Сталиным Крестовый поход против большевизма*, (Москва: Яуза, Эксмо, 2005); Константин Александрович Залесский, *Командиры национальных формирований СС*, (Москва: АСТ, 2007); Алексей Юрьевич Тимофеев, *Русский фактор и Вторая мировая война в Югославии. 1941–1945*, (Москва: Вече, 2010); Алексей Ј. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, (Београд: ИНИС, 2010); Nikica Barić, „Njemačka 1. Kozacka divizija u Slavoniji tijekom Drugog svetskog rata“, *Scrinia Slavonica* 18/2018, 373–403.

2 Види нпр: *Жртве у Срему (1941–1945), Прва књига А–Љ*, (Нови Сад: Архив Војводине, 2021), 39–40.

3 Алексей Ю. Тимофеев, „Метаморфозы памяти о боевом братстве русских и сербов в годы Второй мировой войны в современной Сербии“, *Вестник МГИМО-Университета* 4/2020, 142–156.

4 Brent Mueggenberg, *The Cossack Struggle Against Communism, 1917–1945*, (Jefferson: McFarland and Co. Publishing, 2019).

Након напада нацистичке Немачке на Совјетски Савез, у јуну 1941. године, први пут се, након четврт века, назирала могућност да Козаци поново загосподаре плодним долинама Дона, Дњепра и Урала. Немачка „Источна политика“ (Ostpolitik) иницијално је и Козачке и кавкаске народе доживљавала као нижу расу, али им је ипак „дарована“ извесна аутономија на окупираној совјетској територији, којом је као немачки војни заповедник управљао фелдмаршал Вилхелм Лист.⁵ Када је, након пораза осовинских армија код Стаљинграда, дошло до повлачења преосталих немачких снага и окупационе администрације, бројни Козаци и њихове породице пошли су за Немцима. Према наводима једног броја аутора, Хелмут фон Панвиц⁶ је још од јесени 1942. развијао идеју стварања једне велике козачке дивизије, али је испрва за такву замисао имао само подршку врха Вермахта, али не и политичког руководства и самог Хитлера.⁷ Коначно, услед неповољног развоја ратне ситуације за Немачку, фон

5 О томе детаљно: Крикунов, *Козаки Между Гитлером и Сталиным Крестовый поход против большевизма*, Део 2, главе 3 и 6.

6 Хелмут фон Панвиц (1898–1947) био је немачки коњички официр који је учествовао у оба светска рата. Изданак је пруске племићке породице чији су поседи били лоцирани у Шлеској (данас западна Пољска). Још као дечак, усмерен ја на војно образовање, а према појединим биографима, Козацима је био дубоко фасциниран и пре Првог светског рата. Као шеснаестогодишњак постаје добровољац немачке царске армије у Великом рату и добија Гвоздени крст за храброст. У марту 1920. учествовао је у неуспелом пучу који је предводио Волфганг Кап, усмереном против поретка Вајмарске републике. Стога је период од 1920. до 1931. године провео у Пољској. По проглашењу амнестије, вратио се у Немачку где је током тридесетих година био један од виђенијих команданата СА и имао истакнуту улогу у уклањању присталица Ернста Рема. У немачку војску званично се вратио 1935. са чином капетана. Током Другог светског рата био је активан на Источном фронту, где је 1941. унапређен у чин пуковника и вишеструко одликован. Након пропасти немачке офанзиве код Стаљинграда, активно је радио на укључивању Козака у немачке оружане снаге. Практично сви аутори који су се бавили Козацима у Другом светском рату истицали су фон Панвица као најзаслужнијег за стварање Прве козачке дивизије. У јуну је произведен у чин генерал-мајора и постављен за команданта Прве козачке коњичке дивизије. Уживао је велико поштовање Козака и пред крај рата именован је за Врховног Атамана, што је у историјском смислу била функција резервисана за руске царе. На крају Другог светског рата, са својим војницима предао се британским снагама у Аустрији. Изручен је Совјетском Савезу, осуђен на смрт због ратних злочина и у јануару 1947. погубљен. Међу козачком емиграцијом и даље ужива статус легендарног команданта и „Немца са руским срцем“. Више о фон Панвицу: Menges, Franz, “Pannwitz, Hellmuth von“, *Neue Deutsche Biographie* 20/2001, 34–35 [Online-Version]; URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd11859155X.html#ndbcontent>, приступљено 5. 2. 2024; Залесский, *Командиры национальных формирований СС*, 10–18.

7 Mueggenberg, *The Cossack Struggle Against Communism, 1917–1945*, 245.

Панвицу је, почетком 1943. године, дозвољено да у Херсону на Дњепру почне окупљање козачких добровољаца и њихову припрему за укључивање у рат у служби нацистичке Немачке. Оформљено је шест козачких пукова (два донска, два кубанска, теречки и сибирски), који су, сви осим једног, имали немачког команданта на челу.⁸ У априлу исте године, Врховна команда Вермахта и званично је одобрила стварање Прве козачке коњичке дивизије⁹ и упутила је у област Млава (немачки: Mileau, пољски: Mława), око 80 км од Варшаве, ради обуке и припреме за ступање у дејство.

Врховна команда немачке војске донела је, у септембру 1943. године, дефинитивну одлуку да са Источног фронта повуче највећи део козачких јединица, те да их премести на Запад, како би се немачке снаге ангажоване на Западном фронту, Балкану и другим бојиштима, могле употребити у одсудној бици која се одиграла на територији Совјетског Савеза.¹⁰ Прва козачка коњичка дивизија упућена је у Југославију ради гу-

8 Немачки официри који су командовали козачким јединицама најчешће су били пореклом из балтичких земаља и говорили су руски језик. Командни језик козачких пукова и Прве козачке дивизије био је руски. Ипак, због ограниченог броја таквих немачких официра на располагању, касније су у козачке пукове распоређивани и руски официри који су међуратни период провели у Југославији, Француској, Чехословачкој или Бугарској. Упореди: Samuel J. Newland, *Cossacks in the German Army, 1941–1945*, (London: Routledge, 1991), 114–115 и *Црвена армија и руска емиграција у Југославији за време Другог светског рата у огледалу анти иб-овске пропаганде*, прир. Алексеј Тимофејев, (Београд: Укронија, 2018), 82–83.

9 Стварање ове дивизије представљало је велики изазов. Једни поред других, као припадници нове формације, нашли су се Козаци различитог порекла, узраста, животног и ратног искуства. Међу њима је било и ветерана из времена Револуције, затим оних који су ратовали у снагама Трећег Рајха, али и један број заробљених припадника Црвене армије, радника из источноевропских подручја одведених на принудни рад, као и голобрадих младића који нису прошли никакву војну обуку. Рад на стварању Прве козачке дивизије није био тајна ни за совјетске обавештајне кругове, који су својим активностима и убацивањем провокатора и агената настојали да подрију настојања команде Вермахта. Објављене су две историографско-мемоарске публикације о Првој козачкој дивизији, писане из угла самих припадника формације: Константин Черкасов, *Генерал Коновов. Ответ перед историей за одну попытку*, Том 1, (Мельбурн: „Единение“, 1963); Константин Черкасов, *Генерал Коновов, Ответ перед историей за одну попытку*, Том 2, (Мюнхен: Тип. И. Башкирцева, 1965). Ова дела, међутим, изузетно су субјективна и не могу се сматрати релевантном научном литературом.

10 Овај потез негативно је утицао на морал Козака, који су са великим ентузијазмом војевали на Источном фронту, верујући да тиме доприносе ослобођењу своје отаџбине од бољшевичке власти. Чињеница да су били дислоцирани стотинама, па и хиљадама километара на Запад и далеко од домовине, уносила је немир и конфузију. Многи Козаци оправдано су се питали у чему се састоји њихов допринос „осло-

шења партизанског покрета и тзв. „чишћења терена“ од партизана и њихових симпатизера на простору НДХ.¹¹ Пошавши из свог центра, козачки коњички ешалони прешли су преко територија Пољске, Словачке и Мађарске, и стигли у Панчево.¹² У овом банатском градићу Козаци су се ставили под команду генерала Рендулича, команданта немачке 2. оклопне армије,¹³ и убрзо, прошавши кроз Београд, прешли у Земун одакле су почела њихова дејства у Срему.

Предност коју су Козаци имали у борби са партизанима састојала се у изванредној покретљивости и богатом искуству антипартизанског ратовања које су имали. Козачке јединице би на одређеном терену формирале већи број патрола, које су се кретале ободима шума и села, осматрале и прислушкивале активности локалног становништва, пратиле сумњива лица, а све у циљу утврђивања присуства неке партизанске јединице у селу и евентуалних контаката цивилног становништва са партизанима. У историјским изворима забележено је да су се Козаци приликом извиђања терена и извођења акција повремено кретали у грађанским

бођењу Русије“, док су преузимали улогу посадних дивизија у Западној Европи, или вршили акције чишћења терена од партизана у Југославији. Детаљније: Mueggenberg, *The Cossack Struggle Against Communism, 1917–1945*, 250–251.

- 11 Ратни дневник (Kriegesbuch) Прве козачке дивизије сачуван је и доступан истраживачима. Он је микрофилмован у Националном архиву у Вашингтону, а једну физичку копију ролне на којој се налази (Г–315, ролна 2281) поседује и Војни архив у Београду. Почетком овог века, микрофилмови су дигитализовани и доступни су на више интернет-сајтова, укључујући и zpsc.org. Дневник је вођен на немачком језику, садржи изузетно прецизне податке о кретању и акцијама трупа. Иако бележи сопствене и губитке непријатеља, као и делимичне информације о количинама ратног плена, у дневнику се углавном не налазе подаци о злочинима над цивилима.
- 12 У тренутку доласка у Панчево, дивизија је бројала 18.555 бораца, од чега 14.315 Козака и 191 козачког официра, а 3.827 немачких подофицира и 222 официра. Комплетна формација дивизије са командантима свих одреда објављена је у: Залесский, *Командиры национальных формирований СС*, 14.
- 13 Прва козачка коњичка дивизија деловала је у саставу 69. резервног корпуса Друге оклопне армије. У јесен 1944. дошло је до њене поделе и реорганизације: њен већи део претворен је у 14. и 15. СС козачки коњички пук, док је истовремено формирана Друга козачка коњичка дивизија. И ове формације углавном су деловале на простору НДХ, али су се, осим са југословенском народноослободилачком војском, сукобљавале и са Црвеном армијом. Козачке формације повукле су се са простора НДХ у мају 1945. и предале Британцима. Највећи број Козака предат је Црвеној армији и ликвидирани у Јужном Тиролу, у околини града Лјенца (Lienz), а водећи официри, на челу са генералом и атаманом фон Панвицом, изведени су пред совјетске судове и осуђени.

оделима и сеоској ношњи, те да је један број њих, по потреби, био прерушен у жене и носио женску одећу.¹⁴

У чисто војном погледу, остављајући само на тренутак по страни злочине и страдање недужног цивилног становништва, козачке јединице биле су веома ефикасне у сламању партизанске акције и чишћењу терена на простору НДХ. Посебно су на овоме инсистирале немачке војне власти, а у којој мери је тај допринос сматран значајним, указује и њихов став да, упркос злочинима и великом узнемирењу становништва, не могу да се одрекну услуга Козака. Немачки извештаји с правом су истицали да Прва козачка дивизија „својих храбрим дејством наноси непријатељу велике губитке у људству и техници“. Иако су власти НДХ имале сложенији однос према Козацима, узрокован бројним злочинима и политичким последицама које су из њих проистицале, оне су ипак одликовале генерала фон Панвица.¹⁵

За суровост коју су Козаци испољили током својих акција на југословенском ратишту, барем делом, била је заслужна и идеолошко-информативна припрема коју су прошли пре доласка на Балкан. Наиме, према исказу који је генерал фон Панвиц дао совјетским истражним органима, они су добили инструкције да у Југославији поступају у складу са упутством за противпартизанско ратовање, у коме се истицало да партизани, у смислу међународног права, нису били регуларна војска, нити су уживали право на поступање у складу са међународним правом и важећим конвенцијама. У истом упутству истицало се да се са свим цивилним становништвом – женама, старима и децом – у местима која помажу партизане, треба односити као према помагачима партизана. Сачувани историјски извори уверљиво сведоче да су се Козаци понашали управо у складу са овим инструкцијама,¹⁶ како у оружаним дејствима против партизана, тако и приликом акција у селима и местима која су одржавала контакте са покретом отпора, или га активно помагале.

14 Војни архив (ВА), фонд Независна Држава Хрватска (НДХ), кут. 177, 57/11, „Акција њемачке оружане снаге на подручју обштине Гундинци“.

15 Командант Прве козачке коњичке дивизије генерал фон Панвиц одликован је орденом Круне краља Звонимира првог реда, са звездом и мачевима (Залесский, *Командиры национальных формирований СС*, 15).

16 Инструкције које су издате немачкој оружаном сили на простору НДХ, везане за сузбијање покрета отпора и цивилно становништво, и иначе су биле оштре и предвиђале драконске репресивне мере. О томе детаљно: Nikica Barić, „Represivne mjere njemačke vojske u Bosni i Hercegovini tijekom Drugog svetskog rata“, *Historijska traganja* 19/2020, 239–274.

Бруталност коју су Козаци испољавали приликом акција чишћења терена од партизана и њихових симпатизера била је, бар у извесној мери, повезана и са директним оперативним наређењима. Поједини периодични извештаји Прве козачке дивизије¹⁷ указују на чињеницу да се однос према становништву мењао у оним областима у којима су Козаци боравили дуже времена, што је подразумевало и престанак злочина и значајно смањивање злоупотреба, као и развој поверења између Козака и цивила и њихову сарадњу у активностима против НОП-а. Са друге стране, у различитим акцијама чишћења терена, они су имали директно наређење да униште непријатеља и опустоше терен, што је негативно утицало на дисциплину, драматично се одражавајући на страдање локалног становништва.

Материјално страдање цивилног становништва, посебно када је реч о реквизицији коња, стоке и хране, било је проузроковано тзв. „тактиком самоопремања“, примењиваном на подручју Југоистока, коју је за Прву козачку дивизију одредила немачка војна команда. Ту тактику је генералу фон Панвицу препоручио начелник Оперативног одељења Врховне команде Вермахта генерал Алфред Јодл 24. септембра 1943. године.¹⁸ Реквизиција, која је попримала облике организоване, систематске пљачке, била је намерна и циљана. Ово се веома добро уочава на примеру снабдевања дивизије коњима посредством пљачке локалног становништва: по доласку на простор Југославије у јесен 1943. дивизија је имала 18.702 припадника и 10.091 коња, а након пола године (1. марта 1944) 18.686 људи и 14.004 коња. Снабдевање храном такође је делимично спровођено кроз реквизиције као „казнене антипартизанске мере“.

У светлу историјских извора коришћених током писања овог рада, могло би се закључити да су Козаци са великом ревношћу примењивали репресију на „помагаче партизана“, али да се догађало да под њихов удар дођу и становници оних средина које су одрицале било какву блискост са покретима отпора и биле лојалне властима НДХ. Због објективних ограничења наметнутих природом и обимом овог рада није било могуће анализирати у њему сваки забележен случај ратних злочина или неадекватног поступања припадника Прве козачке дивизије према ци-

17 Види нпр. „Извештај Прве козачке дивизије о акцијама против NOV од 21. децембра 1943. до 20. јануара 1944. године“, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom IV, knj. 21, Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. god.*, (Београд: Историјски институт ЈНА, 1960), 620–624.

18 Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, 133, 136.

вилном становништву. Фокус анализе лежи на једном броју добро документованих и парадигматичних случајева, на основу којих се стиче јасна представа о методама које су Козаци примењивали у борби против партизана, али и континуираном насиљу и злочинима над локалним цивилним становништвом.

Неколико документованих случајева козачких злочина са простора Срема, Славоније, Баније и Босне

Јединице из састава Прве козачке дивизије на територији НДХ првобитно су распоређене на простору Фрушке горе и Срема, са циљем уништавања партизанске оружане силе и слабења подршке коју је покрет отпора уживао на овом простору, као и ради обезбеђивања стратешки веома значајне саобраћајне комуникације – пруге Загреб–Београд. Њихов долазак у Југославију и ступање на простор оперативних дејстава веома је сликовито описан у једном елаборату Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (даље: Државне комисије): „Када је у јесен 1943. год. у дугим колонама дању и ноћу та војска из далеких крајева марширала преко земунског моста у правцу Срема, застајкивао је народ и у чуду се питао, какве то ознаке носе, из којих су крајева и шта је циљ њиховог доласка у Београд, Земун и даље у места кроз која су пролазили. Пешадија, моторизовани одреди, артиљерија, коњица и слично, као бујица улевала се у плодне равнице зажутелог Срема. Мирно становништво села и градова веровало је да се спрема борба против народно-ослободилачке војске и партизанских одреда, чији је број све више растао, што је притисак окупатора и њихових помагача био већи и жешћи. Није се осећало, да ће баш на својим леђима осетити ‘благодети свесловенског братства’, како су га Немци проповедали“.¹⁹

Чињеница је да домаће становништво и руски ратници који су се борили под знамењем нацистичке свастике нису знали много једни о другима, и да су иступали са узајамним неповерењем и извесном дозом страха. Немачка и усташка пропаганда најављивали су долазак Козака као значајан корак у искорењивању „комунистичких банди“, успостављању реда и мира и даљој изградњи НДХ, представљајући их као „славне борце“, заштитнике реда и недужних цивила и сурову казну за одметнике

19 Архив Југославије (А), фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, фасцикла 614, документа 237–246, Инв. Бр. 16482, „Акција белогардејаца и њихови злочини у Срему“.

и њихове помагаче.²⁰ Текст објављен у земунском *Граничару* злослутно је истицао: „Судбина оних који су ма чиме помагали оне који су палили обћине, рушили мостиће, дизали жељезничке пруге и томе слично, запечаћена је“.²¹ Убрзо се испоставило да пропагандна представа Козака одговара истини у оном делу који се односи на прогон партизана и њихових симпатизера, али и да је била веома далеко од реалности када је реч о заштити цивила и успостављању мирног и стабилног поретка.

У садејству са немачким и хрватским снагама, Козаци су брзо и ефикасно прокрстарили кроз Фрушку гору и њену околину, извршавајући добијене задатке са великим успехом. Правац кретања био је, од Земуна на север и северозапад, све до околине Шида, одакле би се код Јамене спуштали у долину Саве којом би наставили ка западу. За козачким трупама остајао је крвави траг злочина: батинања и шиканирања цивила, убиства, масовне пљачке, пијанчења и, посебно, силовања жена. Елаборат Државне комисије садржи информације о силовањима, пљачкању и батинању цивила у Војки, Сурдуку и Старим Бановцима, селима која су припадала срезу Стара Пазова. Међу силованима нашла се и 13-годишња девојчица из Старих Бановаца, више десетина лица ухапшено је и одведено у логор на Старом сајмишту, док је 20 ухапшених из Војке обешено у Старој Пазови.²²

На простору некадашњег румског среза највећи злочин била је одмазда у селу Сибач (недалеко од Пећинаца), извршена 13. октобра 1943. године. Дан раније, у атару овог села, страдао је у обрачуну са партизанима један Козак. Због тога је стрељано 25 мештана, а казнена експедиција одузела је и значајну покретну имовину становништва, укључујући седам фијакера и 40 најбољих коња. Становници Бешке и Чортановаца такође су темељно опљачкани од Козака, који су током акције у овим селима претукли и физички малтретирали велики број људи.²³

Акција припадника Прве козачке дивизије у селу Грк (данас и у међуратном периоду: Вишњићево, Општина Шид) довела је до страдања 11 локалних становника. Уплашени изненадним доласком козачких сна-

20 „По узору Козака“, *Граничар: тједник за Земун и Срием*, God. II, br. 40, 9. 10. 1943, 1–2. Текст објављен у листу *Граничар* заснива се на сличном тексту објављеном у листу *Донауцајтунг*. Ипак, у односу на немачки текст, имао је и једну додатну пропагандну компоненту: он је Козаке представљао као узор непоколебљивих патриота и бораца за слободу своје земље, опомињући Хрвате да се угледају на њих „и речју и дјелом“.

21 „По узору Козака“, *Граничар: тједник за Земун и Срием*, God. II, br. 40, 9. 10. 1943, 2.

22 AJ, 110–614–239.

23 AJ, 110–614–240.

га у село у три сата после поноћи, они су почели да панично напуштају своје куће и беже ка оближњој шуми. Козаци су отворили ватру и убили један број сељака, док су остале ликвидирали у околини села, након гоњења. У селу Босут заједно су пљачкали усташе и Козаци, убивши том приликом пет житеља. Велику количину опљачканих добара пребацили су лађом за Сремску Митровицу. И у Лаћарку је пљачка вршена у садејству са усташама, при чему су опљачкана 63 домаћинства и причињена „милионска штета“.²⁴ У овом селу Козаци и усташе подвргли су један број мештана мучењу и батинању, како би од њих изнудили информације о сељацима за које су веровали да су у партизанима.

Крвави траг припадници Прве козачке дивизије оставили су и у селима у околини Сремске Митровице: Манђелосу, Лежимиру и Дивошу.²⁵ Пљачку и злочине у овим местима углавном су вршили у сарадњи са локалним фолксдојчерима. У Манђелосу је убијено више жена и деце (међу њима и један број лица из Гргуреваца), а село је непрекидно пљачкано недељу дана, при чему је опустошено 70 домаћинстава. Село Дивош је првобитно опљачкано 12. октобра, али су Козаци, који су возили плен, у повратку наишли на партизанску јединицу која их је напала и убила двојицу, а ранила и заробила једног припадника козачког ескадрона. Уследила је крвава одмазда током које су козачке јединице данима ишле од куће до куће, убијале и пљачкале мештане. Убијено је преко 50 лица, по националности Срба, Хрвата, Словака и Русина. Њихова имена исписана су на споменику који се и данас налази у центру села – где су, у складу са тадашњом идеолошком матрицом, окарактерисани као „жртве фашистичког терора“. Уследили су масовно пљачкање и покољ у оближњем селу Дивош-планина, где је на лицу места без икакве истраге убијено 26 лица, опљачкана огромна имовина и забележена напаствовања локалних жена. У овом злочину учествовале су и усташе из Чалме, међу којима и усташки таборник Паја Жавецки.

У склопу антипартизанских акција, припадници Прве козачке дивизије су, што самостално, што у садејству са хрватским снагама и фолксдојчерима, терорисали цивилно становништво низа насеља која се налазе са обе стране данашње границе Републике Србије и Републике Хрватске, а која су у међуратном периоду припадала шидском срезу. Масовно хапшење и одвођење више десетина цивила у концентрационе логоре одиграло се крајем септембра 1943. у Липовцу, Моровићу и Батровци-

24 О злочинима Козака у Вишњићеву, Босуту и Лаћарку детаљно: АЈ, 110–614–240.

25 АЈ, 110–614–240, 241.

ма. Ова места, као и неколико околних (Адашевци, Беркасово), пљачкана су по више дана. Иако је било и доста ликвидација које су Козаци извели на лицу места, највеће узнемирење житеља изазивала су силовања: у овом крају забележена су и групна силовања свих жена из куће, као и силовања у присуству супруга које су, онеспособљене, држали стражари.²⁶

Конечно, према наводима Државне комисије, од свих насеља у околини Шида, припадници Прве козачке дивизије највеће злочине извршили су у забаченом селу Јамена.²⁷ Ово село налази(ло) се изван развијенијих саобраћајних комуникација и представљало је склониште, како за партизанске борце, рањенике и штаб, тако и за житеље шумских предела Срема, између Кузмина и Босуца. Уочи доласка Козака највећи број Срба и млађих људи из Јамене напустио је село у коме је остала најстарија популација, махом Хрвата, за које се рачунало да неће бити злостављани.

Козаци су у Јамену ушли 21. октобра 1943. године и починили прави масакр. Убијали су буквално свакога на кога би наишли, не правећи никакве разлике међу људима, нити вршећи било какве истраге. У самом селу убијено је 30 људи (23 Хрвата и 7 Срба, „све сами старци“), док су у атару села пронађени и лешеве више лица која су се у Јамену склонили из својих насеља. Војска је у селу провела наредних осам дана, који су за преостале мештане представљали праву агонију. Систематски су опљачкани цео сточни фонд, сви коњи, огромне количине ракије и хране. За потребе одвлачења овог плена била су мобилисана сва товарна кола у жупањском котару (срезу), а свиње су превожене чак и авионима, са импровизованог аеродрома у близини села. Иза припадника Прве козачке дивизије у селу није остало ништа од материјалне вредности, јер су једнако ревносно пљачкана и покретна добра, покућство, алати и средства за рад. Разуларена војска под дејством алкохола свакодневно је вршила силовања и малтретирања цивила, а међу силованима је било и старица од 80 година.

Козаци су учествовали и у масакру у селу Сусеку (околина Илока), у коме је убијено преко 100 цивила.²⁸ У злочину су учествовале и усташке и хрватске полицијске (редарствене) снаге, као и немачка војска и локални фолксдојчери, који су предњачили у убијању у односу на припаднике Прве козачке дивизије. Они су, пак, у суседном Баноштору починили силовање 20 девојака, чија је агонија трајала целу ноћ. И у Сусеку и Ердевику поједини цивили били су сурово мучени и телесно сакаћени, како би

---

26 AJ, 110–614–241, 242.

27 AJ, 110–614–242.

28 AJ, 110–614–243.

одали информације везане за партизански покрет. И док се у случају Су-сека из историјских извора не разазнају поуздано националност и етничка припадност злочинаца, извори јасно сведоче да су сакаћење заробљених жена и мушкараца у Ердевику извршили Козаци.²⁹

Након првих седмица дејстава у реону Фрушке горе и источног Срема, у другој половини октобра 1943. године, делови Прве козачке коњичке дивизије распоређени су на простор западног Срема. Према броју убијених недужних цивила, у тамошњем селу Сољани (општина Врбања, 18 км источно од Брчког и 26 км југоисточно од Жупање) починили су један од најтежих злочина.

Оружана сила од око 400 војника, састављена од Козака и Немаца, запосела је Сољане 26. октобра 1943. и привремено се настанила у селу. Приликом боравка козачких снага у Сољанима, „многе су женске од стране козака биле силоване“, долазило је до реквизиција и пљачке имовине мештана, као и до масовног опијања и шенлучења. У таквом стању, поменути Козаци вршили су истрагу против партизана и њихових симпатизера, при чему је, под изговором да су припадници или подржаваоци покрета отпора, недужно стрељан један број виђенијих, хрватској држави лојалних лица, за која су локалне власти гарантовале да је реч о национално исправним грађанима.³⁰ Да је такав пир над цивилима био непотребан и неоснован, довољно сведочи чињеница да је немачка команда у истом селу узимала таоце и чак успела да придобије поверење мештана, који су потом сами хапсили и предавали партизане и њихове јатаке немачким органима.

О суровости Прве козачке дивизије у местима која су подржавала партизане уверљиво сведочи судбина Новог Топоља, малог села у близини Доњих Андријевца (јужна Славонија, данас: Бродско-посавска жупанија). Приликом уласка Козака у село, 3. новембра 1943. године, партизани су испалили на њих неколико хитаца из пушака. Иако нису имали никакве губитке и упркос чињеници да су пуким узвраћањем ватре веома брзо и лако потиснули партизане, они су одмах запалили неколико кућа у селу, због чега се становништво склонило у збег. Сутрадан је уследио повратак Козака, када су запаљене готово све куће и грађевине у селу,

29 АЈ, 110–614–244.

30 ВА, НДХ, кут 177, 58/10, „Сољани обћина извештај о положају, 13. студени 1943“. Извештај садржи списак од 12 убијених лица, уз напомену да су убијена још двојица за коју немају податке. Аутор извештаја Мирко Гојсиловић, котарски предстојник, истакао је да су „сви страдали ни криви ни дужни, и били су поштени људи“.

укључујући и зграду школе и станове учитеља и пароха. Поред паљевине, починили су бројна силовања и уништили сву имовину, убијајући свиње и живину и одводећи стоку са собом. Према извештају Владимира Винека, управитеља Редарствене области Брод на Сави, Козаци су „упропастили циелу имовину тако, да је народ остао гол и бос без игдје ишта“.³¹

Међу најбоље документоване епизоде учешћа Прве козачке дивизије у Другом светском рату на простору Југославије, бар када је реч о грађи која се чува у Војном архиву у Београду, спада њено деловање током новембра и децембра 1943. године на простору Котара Дервента, тј. у Дервенти и околним селима. Јединице које су припадале Првој козачкој дивизији распоређене су на поменутом простору ради сузбијања партизанског покрета и углавном су деловале самостално, или у садејству са немачким снагама.

Половином новембра 1943, у самој Дервенти и њеној околини Козаци су починили бројне пљачке и нелегалне реквизиције имовине од цивилног становништва.³² Ако би се за реквизиције сена и хране још и могло рећи да су део снабдевања и издржавања („самоопремања“) оружане силе и њених бројних коња, вандализам који су исти припадници Прве козачке дивизије починили у згради народне школе у Модрану, у ноћи између 9. и 10. новембра 1943, не може бити схваћен као део нужних реквизиција.³³ Међутим, пљачка и уништавање материјалне имовине били су само део злочиначког трага који је остајао иза Козака у околини Дервенте. Забележен је велики број силовања малолетних девојака и жена, од којих се нека истичу посебном бруталношћу и смртним последицама. Премлаћивања и убиства цивила, понекад и жена и старица, такође нису била реткост. Према доступним изворима, обично би као повод за крвави пир у неком селу послужило пронађено оружје или тобожња сарадња са партизанима. Подносиоци пријава против Козака, котарски начелник Антун Паулић и сатник Силвестер Грбић, командант 2. Домобранске бојне на Плехану, истицали су, међутим, да је Дервента са околином „огромним својим диелом националан-чисто Хрватски котар,

31 ВА, НДХ, кут. 177, 22/11, „Жупска редарствена област у Броду на Сави, Бр. Тај. 5447/43“.

32 Прецизни подаци о штети коју је пријавило 38 цивила из Дервенте и околине указују на реквизиције огромне количине сена, живине, хране и алкохола (ракије).

33 Козаци су обили закључану школу и по уласку у зграду поломили један део наставног инвентара, а потом у потпуности уништили школску архиву, ложећи ватру документима или их односећи са собом (ВА, НДХ, кут. 177, 11/35, „Котарска област у Дервенти, Тај. Бр. 1200“).

који је у државотворном смислу био на висини³⁴. Они су упозоравали претпостављене на растуће незадовољство становништва и анимозитет према Козацима, истичући да би услед „менталитета Босне“ могле да уследе врло негативне последице.

Почетком децембра, одреди из састава Прве козачке дивизије запосели су један број села јужно и југоисточно од Дервенте, са седиштем у селу Башчаре (око 1,5 км јужно од Дервенте). Извештаји о кретању и активностима Козака из тог периода потичу од оружничке (жандармеријске) патроле која је дошла у додир са њима током извршења својих редовних патролних активности.³⁵ Том приликом, Козаци су опколили и разоружали патролу, а потом је одвели свом команданту у село Башчаре. Тамо је хрватским оружницима наређено да се врате у варош и забрањено да се крећу територијама на којима се налазе Козаци. Истовремено, из извештаја које је команда патроле поднела котарској управи Дервенте, а ова проследила полицијским и домобранским властима НДХ у Дервенти и Броду на Сави (данас: Славонски Брод), сазнаје се да су оружници приликом спровођења видели како Козаци пљачкају становништво села у којима су се налазили.

Током прве половине децембра 1943. у селима котара Дервента козачке снаге имале су више жестоких окршаја са партизанима, у којима је било губитака на обе стране. Тако су се 4. децембра сукобиле са партизанима у селу Корови, где су након вишесатне борбе успеле да потисну партизане у правцу планине Мотајнице, при чему су петорица Козака била лакше рањена. Још тежа борба развила се три дана касније код села Смртићи (10км западно од Дервенте), када је страдало четворо а рањено 17 Козака. Коначно, 11. децембра, једна козачка коњичка ескадрила водила је целодневну борбу са партизанима у селу Нова Вес, након чега су се партизани повукли ка Мотајници, а Козаци вратили у Дервенту, водећи са собом велики број грла стоке опљачкане од сељака и други ратни плен.

Крајем 1943. ситуација у Дервенти и околини била је екстремно напета – услед бројних злочина, становништво је изгубило стрпљење и отворено се супротставило властима НДХ, а дошло је чак и до директних сукоба са припадницима Прве козачке дивизије. Један њен припадник је убијен приликом покушаја силовања,³⁶ а дошло је и до сукоба између домобрана и Козака у Календаровцима, када су их домобрани разоружали

34 ВА, НДХ, кут. 177, 11/35, „Котарска област у Дервенти, Тај. Бр. 1200“.

35 ВА, НДХ, кут. 177, 12/15, „Оружничка постаја Дервента, Број 651/Тај.“

36 ВА, НДХ, кут. 177, 11/49, „Котарска област у Дервенти, Тај. Број: 1206/43“.

и натерали да врате опљачкану имовину локалним сељацима.³⁷ Упркос томе, припадници Прве козачке дивизије наставили су са пљачкама и силовањима: 27. децембра четворица Козака силовала су 52-годишњу жену из села Комарице, опљачкавши и одузевши велике количине хране од 20–30 тамошњих домаћинстава. На основу детаљног исказа општинског начелника из Осиња, Андрије Милоша, уочава се да су Козаци у мањим групама долазили из суседног села Фоча (код Добоја), где им се налазила и команда, и вршили присилно одузимање хране и алкохола, док су мештане који би им се супротставили пребијали на лицу места, или чак пуцали на њих. Поред документованог силовања, описан је неуспешан покушај још једног таквог злочина, који су спречили супруг и рођаци нападнуте жене. На основу података из исказа начелника Милоша стиче се утисак да догађаји у Комарници нису били део антипартизанских активности, већ је малтретирање локалног становништва спровођено на сопствену иницијативу једног броја Козака.³⁸

Током друге половине новембра 1943. више припадника Прве козачке дивизије било је распоређено и на простору Босанског Брода и околине. У села бродског котара тада се сместило између 5.000 и 6.000 Козака-коњаника, који су били смештени по кућама и објектима у селима, а њихови коњи у шталама најимућнијих домаћина.³⁹ Оружничка постаја у Босанском Броду поднела је извештај котарским властима, у којем се упозорава на насилно поступање Козака и малтретирање локалног живља. Извештај садржи уобичајене описе козачких злоупотреба приликом реквизиције хране, сточне хране и алкохола, са поименично наведеним домаћинствима која су претрпела највећу штету. Указује се и на насртаје на жене, „не гледајући на старост и малодобност“, уз опаску, да ниједно си-

37 ВА, НДХ, кут. 177, 44/12. Оваквих догађаја било је и у другим крајевима НДХ. Добро је документован случај из децембра 1943, у коме су Козаци натерани, од стране домобранске команде у Петрињи, да предају опљачкано сено и имовину сељака из Храстовице. Упореди: „Izvjestaj Zapovjedništva petrinjskog otsjeka od 9. prosinca 1943. god. Podhvatnom zapovjedništvu — Sisak o pljački dijelova Prve kozačke divizije u Hrastovici“, *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu*, том 5, knjiga 22, (Београд: Војно-историјски институт ЈНА, 1958), 731–732.

38 ВА, НДХ, кут. 177, 13/2, „Записник писан дне 28. 12. 1943. у уреду котарске области у Дервенти“.

39 Козачке снаге запоселе су села између Босанског Брода и Дервенте: Сијековац, Оточак, Збориште и Лужане М. Бегове (данас: Лужани босански). Већина села у овом крају није имала више од неколико стотина становника, па је присуство овако бројних козачких формација значајно узнемиравало мештане и отварало могућности за бројне злоупотребе.

ловање није званично пријављено „јер оштећене особе не смију се јавити, јер су из православнога житељства и услед страха пред можебитним тежим последицама то држе у тајности“.⁴⁰ Уместо силовања, детаљно је документован случај рањавања жене Илије Чутурића из Зборишта, коју су пијани Козаци упуцали у руку и стомак, али је, захваљујући срећним околностима и брзој интервенцији козачког лекара, прошла само са лакшим повредама. Као и у низу других обраћања вишим инстанцама, и у случају овог извештаја истицане су негативне последице козачких поступака на морал становништва, раст тензија и захтевала се интервенција меродавних органа, како би се спречила даља ескалација.

Крајем новембра и током децембра 1943. године Козаци су деловали и на Банији, на простору котара Петриња. Извештаји локалних хрватских власти садрже информације о пљачки, паљењу села, силовањима и убиствима која су починили.⁴¹ Приликом интервенције у селу Страшник 28. новембра 1943. године, припадници Прве козачке дивизије су, по свој прилици, насумично похватили сељаке и, под оптужбом да су партизани, стрељали њих 14. Сутрадан су у том селу запалили неколико кућа, а из оближњег села Граберје одвели око 200 грла рогате стокe.

Страшник и Граберје нису поштеђени ни наредних дана: у оба села, припадници Прве козачке дивизије починили су силовања једног броја девојака (документи прецизно наводе идентитет и узраст жртава). На тешку судбину Страшника утицала је чињеница да се, приликом уласка Козака у село 1. децембра 1943. развила борба са партизанима у којој су Козаци привремено одбачени и изгубили два борца. У знак одмазде запалили су тридесетак кућа у селу, а један број мештана одвели у Гору (данас део Петриње, прим. А.С.), где им се налазио штаб. Тамо су силовали једну од заробљених девојака (извор наводи име и презиме), а заробљене мушкарце свакодневно су користили за принудни рад. У мањим групама су, током прве половине децембра 1943, из Горе одлазили у околна места, у којима су чинили ситније пљачке и принудне реквизиције и малтретирали цивиле коју би се усудили да им се супротставе у покушају

---

40 ВА, НДХ, кут. 177, 11/32, Оружничка постаја Бос. брод, Тај. 420/43. Сумња да су Козаци извршили силовања које локално становништво није смело да пријави, јавља се и у другим извештајима хрватских власти из новембра и децембра 1943. Тако је Котарска област у Жупањи доставила Жупској редарственој области у Броду на Сави, а ова проследила вишим инстанцама, извештај о насиљу Козака у селу Дреновци, почињеном крајем октобра, а које је највероватније укључивало и силовања која су остала непријављена властима НДХ (ВА, НДХ, кут. 177, 24/11).

41 ВА, НДХ, кут. 81, 8/16.

да заштите своју имовину.⁴² Већина оштећених који су пријавили штету хрватским властима била је хрватске националности. У случају насилног одузимања стоке у селу Мала Солина (околина Глине), Козаци су се оглушили чак и о писмене потврде хрватских власти да су синови затечених сељака били у домобранству, а не у партизанима, па су тако породици Томе Дујмића, припадника домобранске посаде у Петрињи, одузете три краве и месо од две свиње, док је његовом оцу прећено убиством.⁴³ Истоветним принудним реквизицијама живе стоке и хране, али и екстензивној пљачки покретне имовине, биле су изложене и породице домобрана Стјепана Кихалића (из села Кихалца код Глине), Луке Шантека и Стјепана Павушека (село Двориште код Глине), при чему су Козаци поново игнорисали потврде о њиховом боравку у домобранству и злостављали им чланове породице, под изговором да су у партизанима.⁴⁴

Наводна припадност партизанском покрету, или комунистичко идеолошко опредељење, били су најчешћи повод за насиље припадника Прве козачке дивизије, па и убиства на територији НДХ. У једном броју докумената оружничких или котарских власти недвосмислено се указује на злоупотребе и произвољност оптужби, па се чак и веома уверљиво документује да одређене жртве никако нису подржавале НОП. Међутим, из вида се не би смео испуштати ни дубоки идеолошки презир Козака према свему што је имало комунистички предзнак или симболику, који је происходио из њиховог историјског искуства и менталитета, пропаганде којој су били изложени и директних наређења претпостављених о потреби суровог обрачунавања са партизанима и њиховим помагачима.

Једна парадигматична епизода, која јасно осликава ментално стање припадника Прве козачке дивизије, одиграла се крајем новембра 1943. у селу Стари Слатиник, недалеко од данашњег Славонског Брода. Козачка патрола је, приликом рутинског обиласка села, запазила да се на фасади куће Фрање Басановића налази украс у облику петокраке звезде. Басановић је одмах ухапшен, под оптужбом да је комуниста, а потом и одведен на сеоско гробље где је стрељан. Козаци нису желели да чују и прихвате објашњење несрећног Басановића и његове супруге, да је звезда као украс

42 Добро су документовани инциденти које су поменуте мање групе Козака изазвале у селима Сибић, Ново Селиште и Цепелиш (сва у непосредној околини Петриње), као и још један пљачкашки у Страшник, који се одиграо 12. децембра 1943. године (ВА, НДХ, кут. 81, 8/16-2, „Котарска област у Петрињи, дневно извјешће дне 14.12.1943.“).

43 ВА, НДХ, кут. 81, 8/16-3, Записник о преслушању Дујмић Томе, прич. разводника 1. Посадне сати у Петрињи, 14. децембар 1943. године.

44 ВА, НДХ, кут 81, 8/16-4, 5.

постављена још 1930. године, приликом изградње куће, и да нема никакве везе са комунизмом, Совјетским Савезом или партизанима. Котарски начелник Стјепан Момчиновић само је са жаљењем могао да обавести Велику жупу Посавје и СС команду бр. 3 да је убијени (рођен 1901. године) био узоран Хрват и католик, отац петоро деце, међу којима је био и један добровољац у морнарици НДХ.⁴⁵

Жртве козачких злочина између ратних циљева нацистичке Немачке и политичких и државних интереса НДХ

Изгреди које су јединице из састава Прве козачке дивизије чиниле током свог деловања на простору НДХ од самог почетка су превазилазиле оквире питања дисциплине и поштовања ратног права и обичаја ратовања.⁴⁶ У тренутку њиховог доласка, на територији под влашћу Павелићевог режима већ се одвијао разбуктали устанак и прави грађански рат. Значајни делови територије били су под контролом партизана и четника, фактички одсечени од власти Загреба. Масовни злочини усташа из 1941. проузроковали су одлучан отпор дела становништва, преваходно Срба, који је паралисао функционисање НДХ у појединим областима: није убиран порез, хрватске цивилне власти су протеране, долазило је до обуставе железничког и поштанског саобраћаја... Свесни дубоке штете које су усташки злочини произвели, Немци су преко својих представника у НДХ захтевали промену политике према Србима, престанак злочина и пацификацију терена на начин који би погодовао ширим немачким ратним интересима.

Злочини Козака представљали су нови елемент у рачуници ионако веома сложених политичких, етничких и верских односа у НДХ, производећи нову дестабилизацију и иначе тешког стања. Оправдано страхујући од даљег продубљивања јаза између власти и цивилног становништва, као и контраефекта који би њихови изгреди могли произвести, војни и државни представници НДХ улагали су жалбе и примедбе на поступке

45 ВА, НДХ, кут. 177, 11/48.

46 Недисциплина, склоност пљачки, злоупотреби алкохола и насртању на жене били су одлика готово свих козачких јединица, независно од тога да ли су се налазиле у пријатељском или непријатељском окружењу, па чак ни од тога на којој су се страни у рату борили. Тако се пљачка и злоупотребе јављају и у јесен 1943. у Ердевику, упркос чињеници да су у овом месту Козаци веома топло дочекани од локалних фолксдојчера, а у историјским изворима документовани су слични злочини партизанског козачког батаљона, сачињеног од одбеглих Козака (АЈ, 110–614–244; ВА, НДХ, кут. 46, 18–1/4).

Козака. У целини сагледане, такве примедбе углавном се тичу штете коју су претрпела лица хрватске националности, док се о страдању Срба тек наговештава у појединим документима, уз истицање да су се „православни“ плашили да пријаве штету из страха од хрватских и немачких власти и даље одмазде. Насупрот томе, послератна истрага комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача утврдила је да су, бар на простору Срема, знатну већину оштећених лица чинили Срби, што је и истакнуто у више пута цитираном елаборату Државне комисије.

Историографија и историјски извори омогућавају нам пуну реконструкцију процеса подношења жалби на насиље и изгреде припадника Прве козачке дивизије, као и процеса одлучивања по поменутиим жалбама и дисциплиновања одговорних. Важно је имати на уму да су, у тренуцима ступања Прве козачке дивизије на простор НДХ, домобранске и усташке снаге већ биле под оперативном командом немачке војске, као и да су поједине хрватске управне установе биле потчињене немачким командама.⁴⁷ Хрватске власти упућивале су своје представнике у команде немачких дивизија и других формација, како би олакшале координацију и сарадњу, и имале могућности да утичу на одлуке које су се тикале цивилног становништва. По овом принципу, у команду Прве козачке коњичке дивизије упућен је усташки бојник Владимир Крчелић, који је успоставио добру комуникацију са фон Панвицом и о стању на терену реферисао министру унутрашњих послова НДХ Младену Лорковићу.⁴⁸ Крчелић је захтевао да се у козачку дивизију упути још хрватских официра за везу, чији би задатак у суштини био да надзиру Козаке, спречавају злочине, штите цивилно становништво, посредују код неспоразума и организују исплату одштете оштећеним цивилима.⁴⁹ Проблем је био у томе што је команда дивизије често смењивала постављене хрватске официре за везу, па њихов број ни у једном тренутку није био довољно велики да би успешно оперативно покривали читаво подручје на коме је деловала Прва козачка дивизија.

Од непосредно оштећених лица – било да је реч о цивилима чија је имовина опљачкана или уништена, лицима која су претрпела физичко или сексуално насиље, или о родбини цивила које су Козаци усмртили – изјаве су узимали најчешће органи локалних власти НДХ: председни-

47 Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941.–1945*, (Zagreb: HIP, 2003), 284–304.

48 Barić, *Njemačka 1. Kozачка divizija u Slavoniji tijekom Drugog svetskog rata*, 377.

49 *Isto*, 377–380.

ци сеоских општина, котарски начелници или нижи безбедносни органи (локалне оружничке и редарствене/полицијске постаје, а у ређим случајевима домобранске). Уз детаљне податке о причињеној штети, који су неретко садржали прецизне информације о отуђеној имовини (спискови одузетих ствари са процењеном вредношћу), достављани су и спискови оштећених лица. Овакве извештаје локални званичници, најчешће котарски предстојници/срески начелници, допунили би својом проценом безбедносне и политичке ситуације и захтевали спречавање даљег насиља и надокнаду штете. Поменути извештаји стизали би на руке великих жупана, високих чиновника у министарствима НДХ, у генералштаб, Крчелићу као представнику владе НДХ при Првој козачкој дивизији, као и команди дивизије и других немачких војних формација.

Судбина жалби на поступке припадника и јединица из састава Прве козачке дивизије била је у целини у немачким рукама, будући да је ова дивизија била део немачке оружане силе. Немци су принципијелно и одлучно стали у заштиту Козака, високо ценећи ентузијазам и ефикасност у борби против комунизма, остављајући по страни и релативизујући злочине почињене над цивилним становништвом. Тако је команда 69. немачког резервног корпуса, почетком децембра 1943. године, послала одговор на притужбе хрватских органа везане за поступање Козака у котару Брод на Сави (Славонски Брод), указујући да је знатан део оптужби на њихов рачун био неоснован и претеран, па чак и да би могао бити дело „непријатељске извјештајне службе“, са циљем да се разјари локално становништво.⁵⁰ Чињеница је, међутим, да је поменута немачка команда највећи део истраге о изгредима и евентуално дисциплиновање одговорних оставила самим Козацима, с обзиром да је Првој козачкој дивизији било наређено да испита све притужбе и казни одговорне.⁵¹ Немачка команда, пак, није пропустила да опомене хрватске власти како је „у подручјима у којима су смјештени козаци дјелатност одмјетника знатно попустила“, те како се услед веома озбиљног стања и снаге непријатеља који захтевају супротстављање свим снагама, „не можемо одрећи козака“. Немци су свој одговор меродавним хрватским војним и цивилним властима завршили инструкцијом да се убудуће све притужбе морају подносити

50 ВА, НДХ, кут. 177, 12/39, „Предмет: Притужбе козака претходно провјерити“.

51 О правном процесуирању злочина Прве козачке дивизије, детаљно: Крикунов, *Козаци Между Гитлером и Сталиным Крестовый поход против большевизма*, Део 3, Глава 6.

тек након детаљне истраге спроведене одмах на лицу места, те обавештавања команданата козачких пукова о изгредима њихових потчињених.

Када је реч о истрагама које је спроводила Прва козачка коњичка дивизија и дисциплиновању њених припадника, учачава се супротстављеност тежње ка успостављању реда и дисциплине са једне, и благог, готово патронизирајућег односа фон Панвица и његових сарадника према преступницима. Већ крајем октобра 1943, након првих масовнијих злочина почињених у Срему, он је објавио Проглас команданта дивизије генерала Панвица о насилничком понашању козачке дивизије за време операција у Срему, у коме је запретио смртном казном за силовање и низ других преступа.⁵² Формирани су посебни козачки судови, који су већ у наредним недељама на смрт осудили 12 Козака, а њих 80 протерали из састава дивизије и послали у логор.⁵³ Насупрот томе, фон Панвиц је у више наврата, и у званичним извештајима и у комуникацији са властима НДХ, оправдавао злочине и насиље Козака као последицу прекомерне употребе алкохола, чињенице да је дивизија састављана и опремана на брзину, и да строга дисциплина није стигла да заживи до ступања у оперативне активности. Он је говорио да су борци били депримирани због велике удаљености од отаџбине и раздвојености од својих породица, а посебно је истицао како је „бољшевизам“ морално упропастио оне Козаке који су долазили из редова совјетских ратних заробљеника (а такви су чинили око трећину састава дивизије, прим. А. С.), и да им је „појам части и поверења непознат“, те да једино бивају покорни из страха од казне.⁵⁴

Бројни сачувани извештаји о приликама на територијама где су активно вођене антипартизанске операције јасно указују да је темељну и непристрасну истрагу поводом злочина припадника Прве козачке дивизије било немогуће спровести, а из искуства са њиховим изгредима, да се

52 *Москва – Србија, Београд – Русија. Сборник докумената и материјала. Том 4 / Руско-српске одношенија. 1917–1945 гг.*, (Москва–Београд: Архив Србије, 2020), 893–894.

53 „Izveštaj Komande 1. kozačke divizije od 11. novembra 1943. o angažovanju u borbi protiv jedinica NOV i POJ na području Srema i Slavonije”, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том XII, књига 3, Dokumenti Nemačkog Rajha 1943, (Београд: Војноисторијски институт ЈНА, 1978), 649.

54 *Barić, Njemačka 1. Kozачка divizija u Slavoniji tijekom Drugog svetskog rata*, 375–376. Фон Панвиц је сматрао да су на неадекватно понашање Козака утицали обавештајни рад совјетских и југословенских комуниста, као и ирационалност „руске душе“ и склоност ка екстремним облицима понашања, посебно под дејством алкохола. У периоду од ступања дивизије на простор НДХ до краја јануара 1944. године, око 160 Козака дезертирало је и пришло партизанима.

на њих није превише вредело жалити козачким командантима. Коначно, ти злочини су утицали на хрватско-немачке односе: у појединим сачуваним документима обавештајно-политичке природе, истиче се негативно искуство са козачким злочинима и њиховим (не)кажњавањем као извором неповерења и сумњи у немачку одлучност да заштити хрватски народ и његове интересе.⁵⁵ Штетан утицај ових злочина уочио је и специјални немачки опуномоћеник у Загребу, генерал Глезе фон Хорстенау, који је покушао да издејствује наређење самог Хитлера о повлачењу Прве козачке дивизије из НДХ, али је у овој иницијативи остао без успеха.⁵⁶

Закључак

Дејство Прве козачке (коњичке) дивизије на простору НДХ значајно је утицало на свеукупни развој ратних и политичких прилика у том делу окупиране Југославије. Искуство антипартизанског ратовања и снажно развијена мржња према комунизму, уз адекватну тактичку и пропагандну припрему, учинили су Козаке ефикасним средством за потискивање југословенских партизана и уништавање оних средина које су, мање или више оправдано, сматране упориштима НОП-а. У многим аспектима антипартизанске борбе Козаци су се показали успешнијим и способнијим, како од немачке оружане силе, тако и од усташких и домобранских формација.

Велики успех козачких јединица на простору НДХ почивао је, у знатној мери, на бруталности и злочиначком поступању према непријатељима и цивилима. Утеривање страха у кости локалном становништву – без обзира на његову националност и веру – подразумевало је масовну пљачку, неправичне и непотребне реквизиције хране, залиха сена и алкохола, разне облике физичког малтретирања, као и ликвидације цивила. Посебну бруталност осетила су села означена као главна партизанска

55 Агент Абвера, немачке војне обавештајне службе, инж. Марио Маричић је, у поверљивом извештају о унутрашњем стању у НДХ, предатом лично адмиралу Канарису, апострофирао управо штетан утицај злочина Козака и Черкеза у хрватским селима на хрватско-немачке односе (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts /PA AA/, Nachlass Kasche (NL 132)/2, Izveštaj Kašea Ministarstvu spoljnih poslova od 12. 5. 1944, prilog 1).

56 Mueggenberg, *The Cossack Struggle Against Communism, 1917–1945*, 261; Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. Occupation and Collaboration*, (Stanford University Press, 2001), 306. Хорстенау се Хитлеру обратио још крајем октобра 1943, подносећи доказе о козачкој бруталности и штети коју она наноси хрватско-немачким односима. Како је ова иницијатива пропала, Хитлер је у пролеће 1944. године био у прилици да прими исту молбу и од председника владе НДХ, а и од самог Павелића. Упркос томе, Козаци су остали на простору НДХ до самог краја рата.

упоришта, или она места у чијој су околини Козаци претрпели губитке у окршајима са покретом отпора. Међу поменутих злочинима, својим психолошким ефектом нарочито су се истицала бројна силовања и на-сртаји на жене, па чак и девојчице и старице, а у изворима су детаљно описана чак и групна силовања са смртним исходом. На сличан начин као и усташки злочини из 1941. године, и злочини Козака брзо су поста-ли политички проблем НДХ, продубљујући анимозитет локалног ста-новништва (Срба, али и једног дела Хрвата) према Павелићевом режи-му и његовим немачким заштитницима. Срески (котарски) начелници и локалне оружничке и домобранске команде најчешће су се узалудно обраћали вишим инстанцама, жалећи се на Козаке, истичући како они јед-нако тероришу и чисто хрватска села и упозоравајући на опасности ра-стућег незадовољства цивила.

Управо је питање козачких злочина драгоцен перспектива за са-гледавање војних и политичких односа на простору НДХ. Упркос оправ-даним интервенцијама локалних, а потом и високих војних, политичких и дипломатских представника НДХ код немачких власти, немачка ору-жана сила стала је на становиште да ефикасност Козака у антипартизан-ској борби својим значајем превазилази све негативне последице њихо-вог деловања. Хрватским властима директно је поручено да Немци нису били ни спремни ни вољни да се одрекну козачких услуга, штавише, до-биле су инструкцију да се више не обраћају са таквим жалбама и по мо-гућству обесхрабрујуће утичу на носиоце локалних власти поводом доку-ментовања злочина припадника Прве козачке дивизије и узнемиравања виших власти тим темама. Власти НДХ тиме су биле спречене да пруже елементарну заштиту, или надокнаду претрпљене штете, чак и породи-цама припадника домобранства и других хрватских оружаних форма-ција, а о становништву пасивних крајева измучених ратним дејствима да и не говоримо. Дугорочно, овакво стање утицало је и на развој непо-верења између хрватских власти и немачких фактора у НДХ, а негатив-но се одразило и на подршку коју је нацистичка Немачка уживала у ши-роким круговима хрватског становништва.

Резиме

Крајем септембра 1943. године у антипартизанске активности на простору Независне Државе Хрватске (НДХ) укључена је Прва ко-зачка коњичка дивизија, која је деловала у склопу 2. Оклопне армије и била део немачких оружаних снага. Дивизију су чинили Козаци разли-

читог географског и социјалног порекла, старости и степена војне обучености и борбених искустава, а на њеном челу налазио се генерал Хелмут фон Панвиц. Током 1943. на простору НДХ дивизија је, што самостално, што у садејству са хрватским и немачким снагама, оперативно деловала на простору Фрушке горе, Срема, Славоније, Баније и Босне. Посебно у равничарским пределима, који су погодовали козачком начину ратовања, одреди из састава дивизије бележили су велике успехе у потискивању партизанских снага. Дејство Прве козачке дивизије било је, готово без изузетака, праћено злочинима и узнемиравањем цивилног становништва. Системско и циљано пљачкање коња, сточне и људске хране, било је део „тактике самоопремања“ коју је дивизији препоручио генерал Јодл. Бројни историјски извори сведоче о насиљу Козака над цивилима, физичкој тортури, одузимању драгоцености, убијању цивила под изговором да су комунисти, или да активно помажу покрет отпора. Посебно се често у извештајима наводе бројна силовања, понекад и масовног карактера и са смртним последицама. Злочини и насиље припадника Прве козачке дивизије убрзо су постали политички проблем у НДХ, јер су антагонизовали цивилно становништво и нарушавали хрватско-немачке односе. Генерал фон Панвиц прописао је оштре дисциплинске мере са циљем да се uvede строжа дисциплина и умањи страдање цивилног становништва. Премда постоје докази о извршењу једног броја смртних казни и протеривања преступника из састава дивизије, то није значило крај злочинима који су се понављали и у наредним месецима. Хрватске цивилне и војне власти више пута су се обраћале немачким командантима, а потом и самом Хитлеру, са молбама да се Прва козачка дивизија оштрије казни, или повуче са простора НДХ, али без већег успеха. Код немачког фактора преовладавао је утисак о неопходности и ефикасности Козака у борби против партизана, те су њихови злочини над цивилима релативизовани и занемаривани, што се негативно одразило на хрватско-немачке политичке односе и углед који је Трећи рајх имао код становника НДХ.

Sources and Literature

- Arhiv Jugoslavije. Fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Nachlass Kasche (NL 132)/2
- Vojni arhiv Ministarstva odbrane Republike Srbije. Fond Nezavisna Država Hrvatska

- *Crvena armija i ruska emigracija u Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata u ogledalu anti ib-ovske propagande*, prir. Aleksej Timofejev. Beograd: Ukronija, 2018. (Cyrillic)
- „Izveštaj Zapovjedništva petrinjskog otdjeka od 9. prosinca 1943. god. Podhvatom zapovjedništvu — Sisak o pljački dijelova Prve kozačke divizije u Hrastovici“. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu, tom 5, knjiga 22, Borbe u Hrvatskoj 1943. god.*, 731–732. Beograd: Vojno-istorijski institut JNA, 1958.
- „Izveštaj Prve kozačke divizije o akcijama protiv NOV od 21. decembra 1943. do 20. januara 1944. godine“. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom IV, knj. 21, Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. god.*, 620–624. Beograd: Istorijski institut JNA, 1960.
- „Izveštaj Komande 1. kozačke divizije od 11. novembra 1943. o angažovanju u borbi protiv jedinica NOV i POJ na području Srema i Slavonije“. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XII, knjiga 3, Dokumenti Nemačkog Rajha 1943.*, 645–649. Beograd: Vojnoistorijski institut JNA, 1978.
- „Proglas komandanta divizije generala Panvica o nasilničkom ponašanju kozačke divizije za vreme operacija u Sremu“. *Moskva – Serbiia, Belgrad – Rossiia. Sbornik dokumentov i materialov. Tom 4 / Russko-serbskie otnosheniia. 1917–1945 gg.*, 893–894. Moskva–Beograd: Arhiv Srbije, 2020. (Cyrillic)
- *Žrtve u Sremu (1941–1945), Prva knjiga A–Lj*, prir. Milan Koljanin. Novi Sad: Arhiv Vojvodine, 2021. (Cyrillic)
- Barić, Nikica. „Njemačka 1. Kozačka divizija u Slavoniji tijekom Drugog svetskog rata“. *Scrinia Slavonica* 18/2018, 373–403.
- Barić, Nikica. „Represivne mjere njemačke vojske u Bosni i Hercegovini tijekom Drugog svetskog rata“. *Historijska traganja* 19/2020, 239–274.
- Barić, Nikica. *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941.–1945.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003.
- Cherkassov, Konstantin. *General Konovov. Otvet pered istoriei za odnu popytku, Tom 1.* Mel’burn: „Edinenie“, 1963. (Russian Cyrillic)
- Cherkassov, Konstantin. *General Konovov, Otvet pered istoriei za odnu popytku, Tom. 2.* Miunkhen: Tip. I. Bashkirtseva, 1965. (Russian Cyrillic)
- Drobiazko, Sergei i Andrei Karashchuk. *Vostochnye legiony i kazach’i chasti v Ver-makhte.* Moskva: AST, 2000. (Russian Cyrillic)
- Krikunov, Petr. *Kazaki Mezhdru Gitlerom i Stalinym Krestovyi pokhod protiv bol’shevizma.* Moskva: Iauza, Eksmo, 2005. (Russian Cyrillic)
- Littlejohn, David. *Foreign Legions of the Third Reich.* Vol. 4. R. James Bender Publishing, 1987.

- Mueggenberg, Brent. *The Cossack Struggle Against Communism, 1917–1945*. Jefferson: McFarland and Co. Publishing, 2019.
- Newland, Samuel J. *Cossacks in the German Army, 1941–1945*. London: Routledge, 1991.
- Timofeev, Aleksei Iu. „Metamorfozy pamiati o boevom bratstve russkikh i serbov v gody Vtoroi mirovoi voiny v sovremennoi Serbii“. *Vestnik MGIMO-Universiteta* 4/2020, 142–156. (Russian Cyrillic)
- Timofeev, Aleksei Iu. *Russkii faktor i Vtoraia mirovaia voina v Iugoslavii. 1941–1945*. Moskva: Veche, 2010. (Russian Cyrillic)
- Timofejev, Aleksej J. *Rusi i Drugi svetski rat u Jugoslaviji*. Beograd: INIS, 2010. (Cyrillic)
- Tomasevich, Jozo. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. Occupation and Collaboration*. Stanford University Press, 2001.
- Zalesskii, Konstantin Aleksandrovich. *Komandiry natsional'nykh formirovanii SS*. Moskva: AST, 2007. (Russian Cyrillic)

- *Graničar: tjednik za Zemun i Srijem* (Zemun, 1943)

- Menges, Franz, “Pannwitz, Hellmuth von”, *Neue Deutsche Biographie* 20/2001, 34–35 [Online-Version]; URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd11859155X.html#ndbcontent>, pristupljeno 5. 2. 2024.
- “1. kozačka divizija Vermahta (1. Kosaken-Kavallerie Division) Documents from National Archive Washington”, <https://znaci.org/NARA/T316.php?unit=666>, pristupljeno 5. 2. 2024.

Summary

Aleksandar Stojanović

CRIMES COMMITTED BY THE FIRST COSSACK DIVISION IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA IN 1943: INSIGHTS FROM VICTIM PERSPECTIVES AND CROATIAN MILITARY AND CIVIL AUTHORITIES

Abstract: During the Second World War, several Cossack units served in the German armed forces, and their movements and combat operations were already the subject of scholarly research and popular historiography. Contrasting the majority of published works, based on German military sources and focused on deployment and anti-partisan combat activities, this paper aims to analyze and showcase the First Cossack Cavalry Division on the territory of the Independent State of Croatia (NDH) from a perspective of civilian victims and Croatian authorities. Such perspective portrays the Cossacks as uncompromising and exceptionally efficient fighters against communism and resistance, but also as undisciplined villains, leaving the trail of crimes, robbery, rape, molest and murder of civilians. The paper is mostly based on unpublished historical sources from the Archives of Yugoslavia and the Military Archives in Belgrade.

Keywords: Cossacks, First Cossack (Cavalry) Division, NDH, crimes, anticommunism, Helmuth von Pannwitz

The First Cossack (Cavalry) Division was sent to anti-partisan operations in the Independent State of Croatia (NDH) territory at the end of September 1943, as part of the 2nd Armored Army and German armed forces. Under the command of General Helmuth von Pannwitz, the division was made up of Cossacks from various geographical and socioeconomic backgrounds, ranging in age, military training, and combat experience. During 1943, the division operated independently or in collaboration with German and Croatian forces in Fruška Gora area, Srem, Slavonia, Banija, and Bosnia within NDH territory. Squadrons from the First Cossack Division had great success suppressing partisan groups, particularly on flat terrain that was ideal for Cossack combat techniques. Crimes and unrest among civilians nearly invariably followed the First Cossack division's combat operations. General Jodl advised the division to employ „self-equipment tactics“, which included the deliberate and methodical

theft of horses, and both horse and human food. Numerous historical sources describe the brutality, physical torture, theft of valuables, and killings of people committed by Cossacks under the pretext that they were resistance fighters or communists. Many rapes were documented on a regular basis, occasionally resulting in group rapes and fatalities. As the First Cossack division's atrocities and violence strained relations between the Croatian people and the Germans, they swiftly grew into a political issue for the NDH. General von Pannwitz implemented tough discipline procedures to keep his soldiers in line and to alleviate civilian suffering. Although several executions and expulsions from the division were documented in historical sources, they did not put a halt to the crimes, which continued in the following months. Croatian military and civic authorities repeatedly petitioned German leadership, and subsequently Hitler personally, for the punishment or removal of the 1st Cossack division from Croatia. The German factor chose to relativize and overlook Cossack crimes, believing that these forces were successful and essential in combating the partisans. Such attitudes had a negative impact on Croatian-German political ties and harmed the Third Reich's reputation among the Croatian public.